

04. Bir İmparatorluk Sonu Anlatısı: Çalıkuşu’nda Oryantalizmin Tezahürleri ¹**İlknur KAPLAN²**

APA: Kaplan, İ. (2026). Bir İmparatorluk Sonu Anlatısı: Çalıkuşu’nda Oryantalizmin Tezahürleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (52), 78-88. **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.20326963>

Öz

Bu makalede, Reşat Nuri Güntekin’in Çalıkuşu eseri, romanda üretilen söylem üzerinden Edward Said’in Oryantalizm kuramı çerçevesinde incelenecektir. İmparatorluğun son döneminde kaleme alınan eser, yalnızca Anadolu’ya yönelen toplumsal içerikli bir roman olarak değil, merkezin İstanbul dışını nasıl tahayyül ettiğini gösteren bir söylem alanı olarak ele alınmaktadır. Çalışmada, romanda kurulan İstanbul-Anadolu, merkez-taşra, medenilik-geri kalmışlık karşıtlıkları tespit edilerek Anadolu’nun mekansal, kültürel ve dinsel temsiller aracılığıyla imparatorluk İstanbul’unun “Doğusu” olarak nasıl kurgulandığı tartışılmaktadır. Bu bağlamda, hem Said’in Oryantalizmi hem de Ussama Makdisi’nin Osmanlı Oryantalizmi kavramları üzerinden imparatorluğun iki yönlü söylemi analiz edilmektedir. Feride’nin Anadolu yolculuğu, gözlemleri ve deneyimleri, oryantalist söylemin roman içindeki tezahürleri olarak ele alınmış, özellikle Zeyniler köyünün din, eğitim ve gündelik yaşam etrafında çizilen tasviri, batıl inanç, geri kalmışlık ve medenileştirilmesi gereken taşra imgeleri üzerinden ele alınmıştır. Avrupa karşısında Osmanlı’nın kendini konumlandırma biçimleri ile romanda üretilen öz-oryantalist söylem birlikte ele alınarak Batılı oryantalist söylemin yalnız dışarıdan değil, Osmanlı-Türk aydını tarafından da içselleştirilerek yeniden üretildiği gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışma, Çalıkuşu’nu yalnızca sosyal tenkit ekseninde değil, imparatorluk sonu zihniyet krizlerini ve içsel ötekileştirme biçimlerini yansıtan bir metin olarak yeniden okumayı önermektedir. Bu açıdan eser üç düzlemde ele alınmıştır; imparatorluğun merkezinden Anadolu’ya bakış, Avrupalı gözüyle Anadolu’ya bakış ve Doğu’dan kendi Doğusuna bakış. Bu sayede, romanda bir yandan Batılı oryantalist söylemin nasıl temellük edildiği ve yeniden üretildiğine işaret edilirken, aynı zamanda Osmanlı-Türk aydınının öz-oryantalizm ile Osmanlı kültürel, yerel ve bürokratik hayatını nasıl tahayyül ettiğini de tartışılmaktadır. Bu yönüyle makale, Osmanlı-Türk edebiyatında oryantalist söylemin yerli tezahürlerine dair tartışmalara katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Oryantalizm, öz-oryantalizm, Şarkiyatçılık, Reşat Nuri Güntekin, Çalıkuşu

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin/iThenticate Oran: %6

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 08.04.2026-**Kabul Tarihi:** 21.05.2026-**Yayın Tarihi:** 22.05.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.20326963>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Doktora öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı / Ph.D. student, İstanbul Medeniyet University, Graduate Education Institute, Department of Turkish Language and Literature (İstanbul, Türkiye), **e-posta:** kpln.ilknur@gmail.com **ORCID ID:** <https://orcid.org/0009-0009-3977-7590> **ROR ID:** <https://ror.org/05j1qpr59> **ISNI:** 0000 0004 0454 921X **Crossref Funder:** 100018573

A Narrative of the Late Ottoman PERİOD: REPresentations of Orientalism in Çalkuşu ³

Abstract

This article examines Reşat Nuri Güntekin's novel *Çalkuşu* within the framework of Edward Said's Orientalism concept, through an analysis of the discourse in the novel. As one of the latest published novels in the Ottoman State, the novel is analyzed not only as a social critique narrative about Anatolia, but also as a discourse that reveals how the imperial center imagines its outside, particularly the non-Istanbul provinces. The study investigates how binary oppositions such as Istanbul–Anatolia, center–periphery, and civilization–backwardness are constructed in the novel, and how Anatolia is discursively formed as the “East” of imperial Istanbul through spatial, cultural, and religious representations. In this context, both Said's Orientalism and Ussama Makdisi's concept of Ottoman Orientalism are useful to analyze the empire's discourse. Feride's journey to Anatolia, along with her observations and experiences, is assumed as a manifestation of orientalist discourse of the novel. In particular, the description of Zeyniler village in terms of religion, education, and everyday life is analyzed through the imagination of superstition, underdevelopment, and a provincial space in need of civilizing intervention. While considering the Ottoman State which is positioning itself as opposed to Europe and borrowing the self-Orientalist discourse in the novel, this study demonstrates that orientalist discourse is not only externally imposed but also internalized and reproduced by the Ottoman-Turkish intellectuals. Accordingly, *Çalkuşu* is read not merely within the framework of social critique, but as a text reflecting the late imperial crisis and internal process of creating one's own “others”. The novel is considered with three dimensions: The gaze from the imperial center toward Anatolia, the European gaze upon Anatolia, and the gaze from the East toward its own East. By means of this analysis, the study highlights both the internalization and reproduction of Western orientalist discourse and the ways in which the Ottoman-Turkish intellectual imagines Ottoman cultural, local, and bureaucratic life through self-Orientalism. Thus, the article aims to contribute to discussions on the Ottoman manifestations of orientalist discourse in Ottoman-Turkish literature.

Keywords: Orientalism, self-orientalism, Ottoman State, Reşat Nuri Güntekin, Çalkuşu

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography

Similarity Report: Received – Turnitin / iThenticate Rate: %6

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 08.04.2026-**Acceptance Date:** 21.05.2026-

Publication Date: 22.05.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.20326963>

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Bu makalede, Reşat Nuri Güntekin'in *Çalığışu* romanı Edward Said'in öne sürdüğü Oryantalizm söylemi üzerinden romandaki tema, karakterlerin özellikleri, mekan tasvirleri, kahramanların inanç ve yaşamlarına dair verilen bilgiler ışığında incelenecektir. Oryantalist söylemin bir Türk aydını tarafından nasıl temellük edildiği, Osmanlı'da İstanbul- Anadolu karşıtlığına evrildiği, hangi yöntemler ve söylemler ile bu ikiliğin gösterildiği sorularına odaklanılacaktır. Bu sayede, daha önce sosyal tenkit üzerinden ele alınan (Enginün, 2011; Çelik, 2000) *Çalığışu* eserine yeni bir okuma getirmek hedeflenmektedir. Bu çalışmanın özgün yanı ise kendisi de Batılı kurumlarda eğitim almış⁴ ve Anadolu'yu bizzat gezmiş, *Anadolu Notları* eserini kaleme almış, pek çok eserinde Anadolu'ya mekan olarak yer vermiş (Zengin, 2020) bir Osmanlı- Türk aydını olarak Reşat Nuri Güntekin'in *Çalığışu* romanında kurduğu oryantalist ve öz-oryantalist söyleme hangi şekillerde yer verdiğini aktarmak olacaktır. *Çalığışu*'nun önemi ise roman mekanının Milli Mücadele dönemine tekabül eden bir dönemde, ilk kez İstanbul'dan Anadolu ve taşraya kayması, bir nevi "sosyal edebiyat ihtilali" yaratması ve Anadolu'ya açılan kadın kahraman ile "yeni bir genç kız tipi" ortaya çıkarmasıdır. (Emil, 1989, s. 9-13) Tanpınar da eserin Milli Mücadele yıllarına tekabül eden dönemde İstanbul'daki heyecanı yansıttığını belirtir. (Tanpınar, 1995, s. 441).

Şarkiyatçılık, "Şark ile Garp arasında ontolojik ve epistemolojik ayrım" (Said, 2017, s. 12) olduğu kabulüne dayanır. Edward Said *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları* eserinde, Foucault'nun kavramsallaştırmasından yola çıkarak Şarkiyatçılığın söylem kavramı üzerinden incelenmediğinde eksik kalacağını belirtir. "Şark"ın aslında neresi olduğu değil, Şark'ın nasıl tanımlandığı meselesi önem kazanır. Şark hareketsiz, sabit, belli bir yer değildir, Şark ve Garp arasındaki ilişkinin temeli iktidar ve egemenlik ilişkisidir. (s. 13- 15) Bulut ise Oryantalizm'i "Batı'nın Doğu hakkındaki imajları ya da Doğu'ya ilişkin Batılı kolektif muhayyile[si]" olarak ifade eder. (Bulut, 2019, VII) Batı'nın Doğu hakkında ürettiği bilgi olarak özetlenebilecek Oryantalizm, pek çok romanda söylemsel düzeyde kendine yer bulur.

Post-kolonyal ve post-yapısalcı bakışın Türk Edebiyatı sahasına da yansımalarıyla Osmanlı-Türk edebiyatı metinlerinde yazarların Batı'nın söylemlerini temellük edebileceği bazı çalışmalar ile belirlenmiştir. Bu bağlamda, Reşat Nuri Güntekin'in *Çalığışu* (1922) romanı - imparatorluğun son yıllarında yazılmış bir eser olarak - Osmanlı Devleti'nin Batı ve modernleşme ile kendini konumlandırma çabaları ile keskin siyasi dönüşümlerin kıyısında, İstanbul ile Anadolu arasında bir Doğu-Batı dikotomisi kurmaktadır. Kendi ifadesiyle Anadolu, İstanbullular için "büyük bir meçhuldür." (Güntekin, 2006, s.29) Dönemin zihniyetine, imparatorluğun kurum ve işleyişlerine eleştirel bir bakış getiren eser, Milli Mücadele ile Anadolu'nun önem kazandığı dönemde Batılı eğitim almış genç bir kadın karakteri Anadolu'ya yönelterek Batı'nın söylemleri ile Anadolu bürokrasisi ve taşradaki insan ilişkilerinin bir değerlendirmesini ortaya koyar.

Çalığışu (Güntekin, 2015), Feride'nin Dame de Sion Lisesi'nde eğitim aldıktan sonra Kamuran'ın ihanetini öğrenmesi ile İstanbul'dan ayrılarak Anadolu'da (Bursa, Zeyniler Köyü, Çanakkale, İzmir ve Kuşadası) altı- sekiz yıl öğretmenlik yapmasını hikaye eder. Ana kahraman Feride, İstanbul'da yetişmiş, üst sınıf bir aileye mensup, Fransızca bilen, sanat, müzik ve resimden anlayan "Batılılaşmış" genç bir kadın olarak çizilmiştir. Eserde Oryantalizm, Feride'nin tecrübeleri üzerinden üç farklı şekilde tezahür eder: İlki ve en önemlisi, Feride'nin gönüllü olarak Anadolu'da öğretmenlik yapmak üzere İstanbul'da Maarif Nezareti'ne başvurması ile başlayan, öğretmenlik yaptığı dönem boyunca yüzleştiği köhne Osmanlı bürokrasisine karşı tutumda görülür, sistemsizlik ve adam kayırma, eğitimde geri kalmışlık

⁴ Güntekin'in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Yücebaş, 1957; Uyguner, 1967; Öneroy, 1983; Emil, 1989; Kanter, 2006.

vurgulanır. Feride'nin gözünden Anadolu halkı yoksulluk, geri kalmışlık içinde aşırı dindar ve batıl inançlı kişiler olarak aktarılır.

Feride henüz Anadolu'ya gitmeden genç ve tecrübesiz bir kadın olarak Maarif Nezareti'nde Osmanlı bürokrasisinin işlemeyen sistemi ile yüzleşir. Feride uzunca bir süre işlerini yoluna koymaya çalışırken kendisinin tayin olacağı merkez okul yerine, kayırma ile Huriye Hanım getirilmek istendiği için bir köy okuluna gitmeye ikna edilir:

Buraya bir, iki saat mesafede bir "Zeyniler" nahiyesi var. Havası, suyu güzel, menazır-ı tabiiyesi ferahfeza, ahalisi haluk ve müstakim, cennet gibi bir yer. Orada bir Vakıf Mektebi vardı. Geçen sene, bir-hayli fedakarlıkla tamir ve tecdit ettik. Birçok levazım-ı tedsrisi-ye ve ikmal-i nevakısına muvaffak olduk. Mektebin içinde muallimlerin ikametine mahsus daire de var. Şimdi bir genç muallimimizin himmet ve fedakarlığına muhtacız. Gönül ister ki, oraya sizin gibi güzide bir hanım gitsin. Cidden iyi bir yer. Hem de aynı zamanda ecirli bir hizmet-i vataniye olur. Gerçi, maaşı sizin burada alacağınız maaştan noksan. Fakat buna mukabil, et, süt, yumurta vesaire fiyatları, buradakiyle nispet kabul etmeyecek kadar ucuz. isterseniz bol para da biriktirebilirsiniz. Mamafih, ilk fırsatta maaşınıza zam yaparak bugünkü miktara iblağ ederim. O takdirde buradaki İdadi Müdürlüğü'nden daha karlı bir vaziyete gelirsiniz. (Güntekin, 2015, s. 199-200)

Bu anlatıma ve oyuna kanan Feride, Merkez Rüşdiyesi'ndeki görevinden feragat ederek Zeyniler köyüne öğretmen olarak gitmeyi kabul eder. Köy öğretmenliğini idealize eden Feride'nin zihninde henüz Şark köyüne dair bir imge bulunmaz, bu nedenle köy olarak İsviçre köyleri gibi yeşil ve ferah bir mekan tahayyül eder. Bu durumu ise "Yaşadık Hacı Kalfa! İsviçre gibi bir yere gidiyoruz" (s. 204) şeklinde sevinçle aktarırken Zeyniler'e ulaştığında gerçekle karşılaşır: "...Şık bir Avrupa köyü gibi görmeye başladığım Zeyniler'e gelince, dağlar arasında kuş uçmaz, kervan geçmez bir yermiş! Bir seneden beri boş olduğu halde en düşkün muallimler bile oraya gitmeye yanaşmıyorlarmış." (s. 205) Feride, Batı kültürü ile okuduğu lisede hemhal olan ve İstanbul'da konakta büyüyen genç bir kadın olarak ilk kez Osmanlı bürokrasisi ve Osmanlı'nın Doğusunu yalnız başına tecrübe eder. Feride'nin bakışından doğan Oryentalist söylem ise ilk olarak imparatorluğun merkezinden Doğusuna bakışta ortaya çıkar.

1. İmparatorluğun merkezinden Anadolu

Zeyniler Köyü, Feride'nin Anadolu ile ilk karşılaşma mekanıdır, "cennet gibi" tarif edilen, idealist Feride'nin hayalinde "İsviçre köyü" olarak canlanan yer (s. 201), "kuş uçmaz kervan geçmez" bir köydür. Feride "yeşillikler arasında eski Boğaziçi Yahılları"na benzer sevimli kulübeler bulmayı umarken, "simsiyah viraneler" ile karşılaşır. Feride'nin Anadolu tahayyülü şu şekilde aktarılır:

"Ah, kalfacığım, diyordum, kim bilir gideceğim yerler ne kadar güzeldir. Ben, Arabistan'ı hayal meyal biliyorum. Anadolu herhalde ondan çok daha güzeldir. Oradaki insanlar bize benzemezlermiş. Kendileri fakirmiş, fakat gönülleri öyle zengin, öyle zenginmiş ki, hiçbiri, değil fakir bir akraba çocuğuna, hatta düşmanına ettiği iyiliği başına kaktmak mürüvetsizliğinde bulunmazmış. Küçük bir mektebim olacak. Baştan başa çiçeklerle donatacağım. Çocuklarım, bir alay çocuğum olacak. Kendime 'abla' dedirteceğim. Fakir olanlara, elimle siyah gömlekler dizeceğim. 'Hangi elinle?' diyeceksin. Gülme, alay etme. Onu da öğrenirim elbette." (s.157-158)

Onun idealist ve romantik İstanbullu tavrı, Lamartine gibi oryantalistlerin egzotik Doğu algısı ile benzerdir. Ancak Feride, bu romantik idealden Anadolu'da ilk karşılaşması mekanı olan Zeyniler'de uyanır ve Reşat Nuri'nin çizdiği imajla karanlık, batıl inançlı, ölü kasaba gerçeği ile yüzleşir. Lamartine, Batı'nın gerçeğin ve aklın sahibi olarak Doğu'yu aydınlatması gerektiğini iddia ederek Batı'ya kurtarıcılık görevi yükler. Benzer şekilde Zeyniler, "medeniyet"ten uzak bir "Doğu"dur. Lamartine'in Doğu'ya bakışı (Parla, 2018, s. 68) ile romandaki İstanbul'un Doğusuna bakış bu bağlamda örtüşür. Jale Parla'nın eserinde değindiği, Şarkiyatçılık fikrinin öncü isimlerinden olan Fransız yazar Lamartine'in Doğu'nun

inanışlarını tanımlaması, Feride'nin Zeyniler Köyü yerlilerinin din ve inanışlarının tarifi ile büyük bir benzerlik gösterir:

“Doğu kültürlerin, mucizelerin, hatta batıl inançların ülkesidir. Orada düş gücünü biçimlendiren büyük düşünce dindir. Bütün bu insanların yaşamı, kanunları ve gelenekleri dine dayalıdır. Batı hiçbir zaman böyle olmamıştır. Neden? Çünkü bunlar daha ilkel, daha ham bir ırktır, köklerinden hala kopamamış barbarların çocuğudur. Batı’da hiçbir şey yerli yerinde değildir, insani fikirler önde değil sonda gelir. Altın ve demir, hareket ve gürültü ülkesidir Batı, Doğu’ysa derin tefekkürün, sezginin ve ibadetin. Fakat Batı dev adımlarla ilerlemektedir. Ancak Orta Çağ karanlığının birbirinden ayırdığı din ile akıl, gerçeğin, aydınlığın ve sevginin bağrında kucaklaşınca, Tanrı’nın ilahi soluğu tekrar dünyaya ruh verecek, erdem, uygarlık ve deha harikaları yaratacaktır. Dilerim böyle olur.” (Aktaran Parla, 2018, s. 68- *Voyage en Orient*, c. II, s. 74-75)

Lamartine’in fikirleri *Çalıkuşu*’nda öğretmen - kurtarıcı rolü ile birlikte düşünülebilir. Feride, tıpkı Ortaçağ karanlığı gibi karanlıkta kalmış bir köye “kurtarıcı” bir öğretmen misyonuyla gider. Nitekim, alıntıdaki gibi, Feride’nin romantik idealleri vardır. Feride’nin geldiği ilk gece, okulun eski emekli öğretmeni olan ve çok dindar olarak tasvir edilen Hatice Hanım, her gece yaptığı gibi Zeyni Baba Türbesine giderek kandil yakar. (s. 219) Köyde, derdi olan herkes Zeyni Baba’ya giderek ondan çare ve şifa diler. Bu költ ve batıl inanç tasviri Doğu imajına oldukça uygun bir köy tasviridir. Benzer şekilde köydeki çocukların tasviri de sefil ve perişanlık içinde anlatılır:

“Zavallıların kıyafetleri öyle sefil ve perişandı ki... Hemen hiçbirinde çorap, potin yoktu. Başları, eski püskü bez parçalarıyla sımsıkı kundaklanmış, çıplak ayaklarındaki nalımlara şakırdata şakırdata dershanenin kapısına kadar geliyorlar...” (s. 227)

Eserde sefillik söyleminin yanında İslam dini ve dinsel unsurlara yönelik de eleştirel bir söylem kurulur. Feride bodrum katında “korkunç” bir manzara ile karşılaştığını anlatırken gördüğü sahne aslında Hatice Hanım’ın “boğuk bir sesle bir şeyler okuyarak iki yana sallanarak esma teşbihi” (s. 237) yapmasıdır. Köyde öğrencilerin oyunlarına bile sızan dini bilgilere göre, öğrenciler ders arasında koşmak, oynamak yerine içli ilahiler okur, cenaze oyunu oynarlar. (s. 236) Feride’ye göre, “Bu köyün evleri, sokakları, mezarları gibi çocuklarında da siyah bir neşesizlik var. Renksiz dudakları gülmenin ne olduğunu bilmiyor, durgun gözleri ağır bir melal içinde ölümü düşünüyor gibi”dir (s.187). Zeyniler hayat emaresini kaybetmiş bir ölü gibi tasvir edilmiştir. Zeyniler köyü sakinleri fakir, bağınaz ve eğitilmesi gereken bir halk olarak çizilirken dini inançlara karşı Oryantalist bir bakış vardır. Halbuki Feride, lisede öğrendiği Hristiyan ilahilerini severek çalarken aynı zamanda sevdiği kişileri İsa tasviri ile özdeşleştirir eserde. Buna göre, romanda dine bakış yalnızca İslam dinine bakışta olumsuz bir anlatıma dönüşür.

Reşat Nuri, *Çalıkuşu* (1922) romanından sonra 1936’da ilk cildini tamamladığı *Anadolu Notları*’nda Anadolu’yu bütüncül bir benzerlik içerisinde ele alır. Gezi yazılarında zaman ve kayıt gözetmediğini dile getirir, bu tutumunun nedenini ise her yerin birbirine benzerliği üzerinden açıklar. Eserde Anadolu’ya dair kişisel tanım şu şekildedir:

Zaten Anadolu’da zamanlar ve yerler kadar birbirine yakın ve birbirine benzer ne vardır ki? Araba 1935 üslubu bir kübik istasyon binasının yanından saparken gözünü kapa ve aç kendini bir anda İstanbul’un otuz kırk yıl evvelki bir mezarlık safasında bul... Yol kenarında sed, sedin üstünde kırık mezar taşları, bunların arasında renk renk yeldirmeli, çarşafı kadınlar oturmuş; aralarında poturlu mintanlı simitçiler, leblebiciler, turşucular dolaşiyor... Tıpkı tıpkısına Meşrutiyetten evvel akşamüstüleri Karacaahmet, Bitlikağthane, Mahmutbaba mezarlıklarında gördüğümüz manzara... Bir sokak daha dönelim. Toprak kulübeler arasında bir arsa... Ortada bir bostan kuyusu ile eşek... Eşeğin arkasına yirmi, otuz metrelik bir ip, ipin ucuna da bir kova bağlanmış... Bu usulün, tarihin hangi devrine ait olduğunu pek kestiremeyeceğim amma her halde çok eski zamanlarda yaşadığımızı şüphe yoktur... (Güntekin, 2006, s. 10)

İsmi zikredilmeyen Anadolu'daki bu mekan, İstanbul'un yaşam seviyesinden neredeyse kırk yıl geride, Zeyniler Köyü ile birebir örtüşen şekilde mezarlık ve çarşafı kadınlardan müteşekkil tasvir edilir. Her iki eserde de yaratılan taşra imgesi aynıdır. Bu imgeye göre, Anadolu'da her mekan görsel olarak da sosyolojik olarak da birbirinin aynısıdır:

Bazı bir ova yolunda saatlerce gidersiniz. Karşınıza bir köy çıkar... Hayretle düşünürsünüz: "Ben bu alçak toprak kulübeleri, bu sokakları; tekerleğinin biri çıkmış öküz arabasını; onun üstüne tünemiş tavukları, yarı çıplak çocukları; biraz ötede omuzunda testi ile su taşıyan yalınayak küçük kıızı, sırtında bir çalı demetiyle yokuştan inen peştemalli büyükanayı bir saat evvel bir daha, iki saat evvel bir daha gördüm... Sakın araba beni bir daire etrafında döndürüp dolaştırdıktan sonra hep aynı yere getirmesin. Her halde öyle olacak... Evet, bu uçsuz bucaksız yolda ne kadar ilerleseniz dönüp dolaşp hep aynı yere varacaksınız. Bu benzerlik bir yandan bana can sıkıntısı, ye'se benzeyen bir yürek üzüntüsü veriyor. (s. 11)

Anadolu'ya dair bu imge bir Oryantalist ön kabulün sonucu şeklinde düşünülebilir. *Anadolu Notları* bir gezi yazısı, *Çalkuşu* roman türü olması nedeniyle gözlem açısından farklılaşması beklenir. Ancak bu imgenin tekrar edilmesi, bireysel gözlemden ziyade ideolojik bir konumlandırmayı düşündürür. Her ne kadar, yukarıdaki paragraftan sonra bu üzüntünün yanında Anadolu insanının hoşgörüsüne vurgu yapılsa da *Çalkuşu* ve *Anadolu Notları*, Anadolu'yu benzer bir yaklaşım ile karanlık, medeniyetçe geri, kasvetli ve tek tip olarak imler. Zeyniler'in karanlığı ise *Anadolu Notları*'nda "Edebiyatçılar ümidi daima ışık şeklinde tasvir ederler; fakat o, pekala insana bir karaltı şeklinde de gülümseyebilir. (s. 19)" şeklinde kendine yer bulur. Zeyniler, bilgisizliğin karanlığında ve ümitsizliğinde tasvir edilir. Feride oraya ışık getirmeye çalışsa da o "karanlığa" Munise'yi kurtarmaktan başka değişiklik yapamaz. Zeyniler köyünün karanlık, koyu ve kasvetli imgesine karşın Feride'nin burada evlatlık edindiği Munise, "fırtınalarla örselenmiş zambaklara benzeyen güzel vücut[lu], beyaz denecek kadar açık sarı saç[lı]" (s. 244) bir kızdır ve beyazlık, temizlik, sarışnılık imajları üzerinden tamamen zıt bir şekilde betimlenir. Munise'nin "fildişleri gibi beyaz teninde" lekeleri, darp izlerini gören Feride, onu korumaya karar verir ve evlatlık edinir. Beyazlık, paklık imajları ile çizilen bu güzel kızmın babasının da aslen İstanbullu olduğunu öğrenir Feride. Bu açıdan, roman imparatorluğu epistemolojik olarak İstanbul ve İstanbul dışı olarak ikiye ayırır ve bir hiyerarşi getirir bu iki yaşam tarzına. Özellikle renkler ve görsel imgeler aracılığıyla ikili karşıtlık kurar: karanlık/aydınlık, geri kalmışlık/ileri medeniyet, kirli/temiz gibi. Bu ikilikler, Edward Said'in tanımladığı biçimiyle, yalnızca coğrafi değil, kültürel ve zihinsel bir hiyerarşi üretir. Feride'nin bakışından metinde Zeyniler'de yaşayan köylüler ve yaşamın, İstanbul'un ve imparatorluğun merkezinin "öteki"sini yaratması, Batı'ya özgü oryantalist söylemin Osmanlı aydını tarafından temellük edilip içselleştirilmesi olarak okunabilir.

Romanda yalnızca küçük bir köy olan Zeyniler değil, Feride'nin bulunduğu diğer kasaba ve şehirler de olumsuzluklarla özdeşleştirilir. Feride güzelliği ve tavırları ile gittiği okullarda dikkat çeker, toplumda genç ve yalnız bir kadın olarak var olmanın zorlukları ile öğretmenlik yapmaya gayret eder. Anadolu topyekûn bir taşradır romanda, sınıfsal ve mekansal farklar görülmez. Ç... vilayetinde asker, esnaf, öğrenci pek çok erkek tarafından rahatsız edilen Feride, "Gülbeşeker" müstearı ile anılmaya başlar, şakalara konu olur. Hakkında çıkan dedikodular yüzünden bu şehirden ayrılmak zorunda kalarak İzmir'e görevlendirme alır. İzmir'de bir konakta Fransızca muallimeliği yaptığı sırada konak sahibinin oğlu tarafından yine taciz edilmek istenir. Bu açılardan İstanbul'un dışı her yer Feride için tekensiz mekanlar olarak tasvir edilir. Anadolu'da Feride'nin tanıştığı olumlu tip olarak hamiliğini üstlenen Hayrullah Bey görülür. Feride'nin Hayrullah Bey dışında gündelik hayatında ve bürokratik seviyelerde tanıştığı kişiler ona zarar veren, bir şekilde olumsuzluğa maruz bırakan kişiler olarak yer alır. Bu anlamda, Feride'nin bakış açısından Anadolu, roman boyunca olumsuz toplumsal pratikler ve geri kalmışlık imgeleriyle özdeşleştirilir. Osmanlı muallimesi olarak Feride ise romanın başında

“aydınlatmak” amacıyla gittiği Anadolu’dan, romanın sonunda buraya dair öz-oryantalist ve olumsuz söylem üretmek İstanbul’a geri döner.

2. Avrupa karşısında Anadolu

İkinci bakış doğrudan Avrupalı gözünden Anadolu’ya ve Feride’ye bakıştır, bu durum klasik Oryantalist ve öz-oryantalist tutum içermektedir. Batı karşısında Osmanlı’nın durumu söz konusudur. Zeyniler’deki köy okulu modernleştirilmek gayesiyle, “köylerden birçoğunu ucuz, fakat zarif, sıhhi, modern, yani müceddet mekteplere sahip etme” (s. 277) amacıyla kapatılırken maarif müdürü, Bursa’ya ziyarete gelen Fransız gazeteci Piyer For’u ağırlayarak yazacağı makalede yer almak, mekteplerini tanıtmak ister. (s. 298) “Bir Avrupalıya göğsümüzü gere gere gösterebilecek bir mektebimiz yok... Avrupa’ya rezil olurduk.” (s. 298) ifadeleriyle Osmanlı memurunun Avrupalı karşısında kendi kurumlarını hor görmesine tanıklık edilir. Gazetecinin yazacağı makalede yer almak, mekteplerini tanıtmak istemesinde de görülür:

“Kendilerine mekteplerimizin bir ikisini göstereceğim. Gerçi bir Avrupalıya göğsümüzü gere gere gösterebilecek bir mektebimiz yok ama, bir politika yapacağız çaresiz. Herhalde lehimizde yazı koparabileceğimiz umuyorum. Bereket versin ki ben bulundum burada, yoksa bu ziyaret selefim zamanında olsaydı, Avrupa’ya rezil olurduk gittiği.” (s. 298)

Romanın başlangıcından itibaren Garp ve medeniyet temsili İstanbul, Şark temsili Anadolu şehirleri ve köyleri iken, bu noktada Garp olarak Avrupa, Şark olarak Osmanlı ikilemi ortaya çıkar. Maarif müdürü Şark’ı temsil ederken, gelişmiş gözükme için en güzel, iyi mektepleri göstermek ve Batı medyasında yer almak ister. Burada, Batı karşısında kendini konumlandırma ve modernleşme gayretleri sonrası Batılılaşmanın ne derece “başarılı” olduğunu gösterme gayreti önem kazanır. Romanın başından beri kurulan oryantalist, ötekileştirici dil bu noktada çöker. Her ne kadar Zeyniler Köyü örneğinde, İstanbul ve Anadolu arasında medeniyet farkı anlatılmaya çalışılsa da Batı karşısında aynı “Doğu” sınırlarına düşerler. Mösyö Piyer For’un Feride’nin Anadolu’ya gelişini idealize edişi ise Batı gözünde Şark’ı anlamak açısından örnek bir söylemdir:

“Ben anlıyorum matmazel, dedi... Benim bundan çıkardığım netice şudur ki, İstanbul’da iyi bir Garp terbiyesi görmüş bir yeni genç kızlar zümresi vardı. Bunlar Loti’nin dezanşante’leri gibi faydasız splen’lerle kendilerini harap eden nesilden bambaşka bir nesle mensupturlar. Onlar aksiyon’u boş hayale tercih ediyorlar ve İstanbul’daki refah ve saadetlerini bırakarak kendi ihtiyaçlarıyla Anadolu’yu uyandırmaya geliyorlar. Ne güzel, ne ulvi bir feragat numunesi ve benim için ne bulunmaz bir makale mevzuu. Türklerin uyanışından bahsederken müsaadenizle sizin adınızı da zikredeceğim matmazel Feride Çalığışu.” (s. 304)

Bu noktada Osmanlı Avrupa karşısında Şark’tır. Piyer For’un değerli bularak bir makale yazması, Avrupa’nın Doğu’yu bir araştırma nesnesi haline getirmesi anlayışının bir sonucu olarak romanda ortaya çıkan Oryantalist bakış açısının görüldüğü önemli kısımlarındandır.

3. Doğu’dan Doğu’ya bakış

Osmanlı-Türk karakterin Arap halkına bakışı Osmanlı vatandaşının Oryantalist söylemi nasıl edindiğine işaret eder. Hüseyin’e yönelik “kılıksız Arap neferi” ifadesi ve Feride’nin Hüseyin’in gönderdiği hurmaların çekirdeklerinden “yamyam kolyesi” yapması Araplara hasredilen stereotipik özelliklerin Osmanlı-Türk romanında Batılıların Doğululara yönelik kullanımı gibi kendine yer bulduğunu gösterir. Çelik’in Reşat Nuri’nin eserlerinde sosyal tenkit üzerine çalışmasında değindiği bürokrasinin eski ve köhneliği, eğitim ve eğitim mekanlarının sağlıksızlığı, iltimas, toplumun aksayan yönleri, dedikoduculuk gibi unsurlar temelde kurulan Doğu ve Batı ikilemine dayanır. (Çelik, 2000)

Reşat Nuri pek çok eserinde de Anadolu'ya bu şekilde yer verir. (Önertoy, 1974; Nazik, 2020). Feride'nin Zeyniler'den sonra atandığı Darülmuallimat'ta Araplar ve Avrupalıların bilgi üretimi üzerinden durulur, Müdür Efendi şöyle bir konuşma gerçekleştirir:

Avrupalılar tıbbi, kimyayı, felekiyat ve riyaziyatı Araplardan aldıkları halde biz ne halt karıştırıp Avrupalılardan ulûmu cedideyi almıyormuşuz? Avrupalıların hazain-i ilm-ü irfanına payzen-i duhul olup ala kadri'l istilaa ahz-ı ganaim meşru çapul imiş. Bu çapul öyle topla tüfekte olmaz, ancak Fransevi diliyle olurmuş. (s. 312)

Kadim bilginin ve medeniyetin Arap kültürü üzerinden Avrupa'ya geçtiğine inanan okul müdürünün söylemi, Fransızca muallimi Feride'yi takdim ederken artık bilginin Avrupa'da olduğu, dolayısıyla bir tür ganimet gibi artık bilginin Fransızca aracılığıyla Batı'dan alınması gerektiği şeklinde devam eder. Bu söylemde, Doğu geçmişte ilimlere sahipken şimdi bilimin Avrupa'da olduğu kabul edilir. Romanın kurduğu Doğu'nun geri kalmışlığı söylemi bu noktada yeniden üretilirken Feride ve müdür ideolojik olarak bu fikirlerde ayrışır. Başka bir sahnede siyah giyen Feride, yeni giyim tarzı ile öğrencilerini de etkilemeye başlar. Ancak Müdür Efendi, "Müslüman kısmına kara giymek yakışmaz, yeşilden yapılmalı" diyerek itirazda bulunur. (s. 316) İslamcı ideoloji ile özdeşleşebilecek Müdür, romanda Doğu'yu öven ve kültürel yönün Doğu'ya odaklı olmasını savunan düşünce sistemini temsil eder. Ancak Feride, leke olacağını bahane ederek bu itiraza aldırmaz, bir anlamda bu ideolojik yaklaşım görmezden gelinir.

Romanda Anadolu bütünüyle imparatorluk merkezi İstanbul'dan farklı olduğu yönünde kurgulanır. Zeyniler'de yaşadığı olumsuzluklar sonrası Feride, başlangıçta Ç..... Darülmuallimat'ındaki görevinden ve şehirden memnun kalır. Taşranın bu yeni mekanı onun için "sakin, şirin bir asker memleketi"dir. Kadınları da "vefakar, çalışkan, hayatlarından memnun, munis ve sade insanlar. Çalışmak gibi eğlenmeyi de seviyorlar"dır. (s. 354) Ancak kasabanın erkeklerinin türlü dedikodulara sebep olması nedeniyle yaşadığı zorluklar sonrası İzmir'e tayinini talep etmek zorunda kalır. Zeyniler – Ç.. Vilayeti karşılaştırması da bu açıdan iki farklı taşra deneyiminin karşılaştırması olarak okunabilir, romanın sonunda her iki taşra vilayetine dair tecrübeler de olumsuz sonuçlanır. Bu anlamda roman, Doğu'nun Doğu tarafından temsili sürecinde öz-oryantalist bir söylem üretir. Feride'nin ilk tayininde bürokrasideki çarpık ilişkiler ve kayırmacılık nedeniyle merkez dışında bulunan Zeyniler Köyü'ne gönderilmesi, benzer biçimde Ç... vilayetinden ayrıldıktan sonra **İzmir**'de başlangıçta memuriyet bulamayıp özel mürebbiye olarak çalışmak zorunda kalması, Osmanlı bürokrasisinin işleyişine dair geliştirilen öz oryantalist söylemle uyumludur. Feride'nin romanın başında İstanbul'da başlayan hikayesi, idealist bir tavırla gittiği Anadolu'dan çeşitli olumsuz deneyimlerle yeniden İstanbul'a dönmesi ile sona erer, döngü tamamlanır.

Reşat Nuri'nin *Çahkuşu*'ndaki tutumu bizi "Osmanlı Oryantalizmi" kavramına getirir. Ussama Makdisi, "Osmanlı Oryantalizmi" (Makdisi, 2014) makalesinde "Batı'nın egemenliği altında şekillenen modernlik çağında her ulus[un] kendi Doğusunu yarattı[ğın]" (S. 272) ifade ederek bu terimi Osmanlı'nın "Batı'yı ilerlemenin yurdu, Doğu'yu ise geri kalmışlığın halihazırdaki sahnesi olarak kabullenme[si]" olarak tanımlar. (s. 275) "Osmanlı Oryantalizmi" terimini ise şu şekilde açıklar:

"Osmanlı Oryantalizmi derken, XIX. Yüzyıl Osmanlı reform döneminin bir ürünü olan bir dizi karmaşık tutum ve düşünceyi kastediyorum, ki bu dönem açık ve örtük biçimde Batı'yı ilerlemenin yurdu, Doğu'yu ise geri kalmışlığın halihazırdaki sahnesi olarak kabullenmekteydi. Gene bu kavramı birbiri ile ilişkili iki nedenden ötürü kullanıyorum. İlk olarak, XIX. Yüzyıl Osmanlı reform çağının başlangıcından itibaren, Osmanlılar Batı oryantalezminin siyasi ve sömürgeci pratiklerine direnirken, bu oryantalezmin temelinde yatan ilerleme ve zaman mantığını benimseyerek onun gücünün farkına varıp tepki gösterdiler. Selim Deringil'in geç Osmanlı imparatorluğu üzerine önemli çalışması, Osmanlı reformlarının Avrupa'nın askerî ve teknolojik üstünlüğüne bir tepki olduğu kadar, Avrupalı temsilcilerle buluşma ve bu temsilcilerin büyük oranda bilinçsizce içselleştirilmesi olarak da

çözümlemesi gerektiğini ilk kez dile getirmiştir." (s. 275)

Deringil'in aksine, Makdisi bu durumun bilinçli olduğunu iddia eder. Benzer şekilde, Fatih Altuğ "On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Edebiyatında İmparatorluk, Medeniyet, Yerlilik, Yaban(cı)lık ve Din" makalesinde (Altuğ, 2014), Tanzimat aydınlarının bir anlamda sömürgecilik fikrini temellük ettiklerini ve eserlerinde hakim millet- mahkum millet ayrımı üzerinden eşitsizlik söylemi kurduklarını gösterir. Örneğin Ahmet Mithat Efendi, *Çingene* adlı eserinde, Şems Hikmet Bey'in medeni bir İstanbul beyi olarak Ziba adındaki bir Çingene'ye aşık olarak onu "vahşi"likten kurtarıp medenileştirme sürecini ele alır. Altuğ, bu Osmanlı yerelliği içinde üretilmiş medeni-vahşi söyleminin bir merkez taşra gerilimi olarak sürekli Ahmet Mithat'ın gündemine dahil olduğunu vurgular. Bir anlamda, Osmanlı, aslında Münif Paşa'dan itibaren Tanzimat romanıyla da kendi medeni ayrımını merkez üzerinden konumlandırmaya başlamıştı. Altuğ, Ahmet Mithat'ın tarihi romanı *Süleyman Müslü* romanında da medenilikten uzaklaşma nosyonunun yolculuk sırasında görüldüğünü ifade eder. Süleyman Diyarbakır, Birecik, ve buradan Irak'a yönelirken hem atmosferin kasvetinden hem de kayıkların ve yolculuğun konforunun Doğu'ya gidildikçe azalmasına vurgu yapar. Dicle nehri üzerinde yapılan yolcuğun Amerikan nehirlerinde Tuna'ya, Sakarya Nehri'nden ve Meriç'e kadar pek çok vapur ve kayıkları ile karşılaştırarak Dicle'dekilerin bunların hiçbirindeki konfora sahip olmadığını belirtir. "Bu sıralamada Amerikan nehirlerinden Dicle'ye, Batı'dan Doğu'ya doğru ilerleyiş aynı zamanda ilerilikten geriliğe doğru yönelmeyi ima etmektedir." diyerek Ahmet Mithat'ın nasıl Osmanlı merkezinden uzaklaştıkça medeniyetin azaldığı fikrine yöneldiğini gösterir. Bu anlamda, Ahmet Mithat ile Reşat Nuri'nin İstanbul dışına, Osmanlı'nın doğusuna bakışı benzerdir. Ancak, Makdisi ve Altuğ'un makalelerinde belirttikleri görüşlerin aksine, Müslüman Türkler haricinde kendi "ötekisi"ni üreten söyleme sahip erken dönem Tanzimat aydını söylemini Reşat Nuri bazı noktalarda tersine çevirir. Eserinde, Ermeni ve Hristiyan kahramanlara ve sistemlere övgü ve hayranlık yer alırken erken dönem Tanzimat aydınlarının öteki olarak gördüğü "azınlık" tebaaya hoşgörü bulunur, Anadolu'da yer alan Müslüman yerel halka ise oryantalist bir yaklaşım ile yaklaşarak onları "öteki" statüsüne indirir. Eser boyunca, İstanbul merkez, İstanbul dışı olan vilayetler Bursa, Çanakkale hatta İzmir periferi olarak çizilir. Bu periferi bölgeleri ise bir yandan genç bir kadın muallimenin barınamayacağı kadar güvensiz ve ahlaki olarak yozlaşmış olarak çizilirken bir yandan da periferiden daha da uzak olan köyler "medeniyet"ten uzak, batıl inançlara bağlı fikirlere sahip olarak nakledilir. Bu anlamda kendinden sonra gelecek olan Halide Edip, Yakup Kadri gibi yazarlar ile bir süreklilik gösterse de Osmanlı Devleti son dönemi eseri olarak *Çalıkuşu*, Anadolu'ya aldığı tavrı ile ayrı bir yerde durmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, *Çalıkuşu*'nu yalnızca Anadolu'ya yönelen toplumsal bir metni olarak değil, imparatorluğun son dönem zihniyet krizlerini yansıtan bir söylem alanı olarak da okunabileceğini göstermeye çalışmıştır. Altuğ'un belirttiği gibi "on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı edebiyatı, çeşitli merkez-taşra ilişkileriyle belirlenmiş bir imparatorluğun modern ve Batılı emperyal pratiklere maruz kalmasıyla hem yeni merkez-taşra ilişkileri geliştirmesinin hem de eski ilişkileri yeni biçimlere büründür[ürmesi]" ile var olur. *Çalıkuşu* romanında da benzer bir tutumla Anadolu'ya Batı gözüyle yaklaşmış ve Anadolu için "öteki" bir dil kurularak oryantalist bir söylem üretilmiştir. Bu noktada, Osmanlı'nın kendi Şark'ını oluşturduğu, Anadolu'yu kurumları ve insanları ile Batı karşısında bir Doğu temsili olarak çizdiği iddia edilebilir.

Roman, İstanbul-Anadolu, merkez-taşra gibi karşıtlıklar kurarak Batılı oryantalist söylemin Osmanlı-Türk aydını tarafından nasıl temellük edildiğini ve yeni bir biçimde oluşturulduğunu gösterir. Feride'nin

Anadolu'ya bakışı, taşraya dair tasvirleri ve değerlendirmeleri temelde *Çalkuşu*'nun Osmanlı'nın kendi oryantalist söylemini üreten bir roman olarak algılanmasına neden olur. Bu bakış, özellikle Yakup Kadri'nin *Yaban* romanı ile de okunmaya açıktır. Diğer yandan, Batılı gazeteci üzerinden yapılan yorumlar, Osmanlı'nın kendine dair içselleştirilmiş bir öz-oryantalist bakışın da varlığını ortaya koymaktadır. Roman boyu bütün değerlendirmeler, eserde yalnızca Batı kaynaklı bir Şarkiyatçılığın değil, Batıdan temellük edilen söylemin de nasıl özümseildiği ve dönüştürüldüğünü gösterir. Bu bağlamda *Çalkuşu*, Anadolu'yu "keşfedilecek", dönüştürülecek ve medenileştirilecek bir Doğu olarak kurgulayarak Makdisi'nin kavramsallaştırdığı Osmanlı Oryantalizmini temsil eden bir anlatıya dönüşür. Anlatıda Osmanlı taşrası, karanlık imgesi üzerinden bilgisizlik ve dini taassup ile, özellikle Zeyniler köyü ölüm, sessizlik gibi imgelerle beraber çizilirken bürokratik işlevsizlikler, toplumdaki ahlaki bozukluklar Doğu- Batı dikotomisi ile açıklanır. Özellikle Arap coğrafyasına ve kültürüne olumsuz bakış ile Avrupa kültürü, bu kültürle gelen yenilik ve modernliğe dair olumlu söylem aynı ikilik üzerinden ele alınır. Reşat Nuri'nin *Anadolu Notları*'nda yer verdiği "Anadolu" imgesi ile paralellik gösteren bu anlayış imparatorluğun on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başı çözülme döneminde merkezden kendini nasıl tahayyül ettiğini gösteren bir son-impatorluk anlatısı olarak yerini alır.